

Huomioita Jacob Böhmen filosofiasta ja vaikutuksesta 1600-luvun Ruotsissa

Jacob Böhme (1575–1624) oli saksalainen luonnonfilosofi ja mystikko, johon kohdistunut tutkimus on 2000-luvulla kokenut jälleen uuden renessanssin. Böhmen teosten lähestymistä nimenomaan filosofiana on filosofianhistorioitsija Cecilia Muratorin mukaan kuitenkin pitkään varjostanut Böhmen uskonnollinen ja esoteerinen jälkivaikutus sekä tutkimuksen keskittyminen niihin. Näille on ehdottoman vankat sijansa, tulihan Böhmeistä vuosisaadoiksi uskonnollisten reformiliikkeiden ja erilaisten veljeskuntien ”Pyhä Böhme”. Muratori muistuttaa, että myös esimerkiksi Hegelin 1800-luvun alun luenta Böhmeistä ensimmäisenä saksalaisena filosofina oli omana aikanaan poikkeus paremminkin kuin sääntö. Päteekö Muratorin ajatus myös suutarimystikko Böhmen varhaiseen vastaanottoon Ruotsissa ja Suomessa? Oliko siinä akateemisia ja filosofisia ulottuvuuksia, ja onko niitä tutkittu?

Tarkastelen aluksi Böhmen tapoja käyttää termiä *Philosophia* ja Böhmen teosten varhaisista vastaanottoa. Nojaudun pitkälti Cecilia Muratorin tutkimuksiin.¹ Sen jälkeen siirryn Böhmen teosten vastaanottoon 1600-luvun Ruotsissa, jossa varhaisimmat kosketukset on perinteisesti liitetty sveitsiläisen Paracelsuksen (Theophrastus von Hohenheim, 1493/94–1541) luonnonfilosofian ja lääketieteen vaikutukseen myös Pohjois-Euroopan yliopistoissa. Täydennän kuvaa osoittamalla, että kaanonien katveisiin on jäänyt vähemmän ilmeisiä yhteyksiä myös poliittiseen filosofiaan. Jacob Böhmen luonnonfilosofiaan sisältyi vahva vapauskäsitys, jonka pohjalta kehittyi 1600-luvun alkupuolella platonistis-böhmeläinen valtio-oppi, jota on kutsuttu ”politiikan böhmetymiseksi”.²

Kristillisen platonismin kausi

Jacob Böhmen laaja saksankielinen tuotanto sijoittuu noin aikajanelle 1612–1624.³ Se vakiinnutti jo varhain Böhmen aseman merkittävänä protestanttisena luonnonfilosofina ja mystikkona. Sana ”luonnonfilosofia” perusmerkityksessään tarkoittaa kokonaisvaltaista filosofista teoriaa luonnosta ja olevan perimmäisestä luonteesta.⁴ ”Mystiikan” voi tässä yhteydessä määritellä ihmismielen pyrkimykseksi ymmärtää perimmäisen todellisuuden tai jumaluuden olemusta sekä olioiden suhdetta näihin. Keskiajan ja varhaisen uuden ajan mystiikan teoksissa kuvataan usein sisäistä kokemuksellisuutta ja af-

tektien konkretiaa, mutta erityisesti luonnonfilosofiaan yhdistettynä mystiikka on usein luonteeltaan varsin teoreettista ja spekulatiivista.⁵ Näin oli laita myös suuressa osassa Böhmen tuotantoa.

Böhmen ajattelu liittyi eklektiseen ilmiökenttään, jota on kutsuttu renessanssin kristilliseksi platonismiksi. Sen lähtökohtia oli luonnon yksityiskohtien tutkimus pyrki- myksenä maailmaa ja sen luojajumalaa koskevaan tietoon. Siten luonnonfilosofia oli erottamaton (platonistisesta) teologiasta.⁶ Muun muassa jäsennellyn vastavoimien dialektiikkansa vuoksi Böhmen ajattelua on pidetty siirtymänä renessanssimystiikan spiritualismista luonnonfilosofiaan.⁷ Avaimena ja aakkosina koko muuhun tuotantoonsa Böhme itse piti erityisesti toista teostaan *Drey Principien*.⁸ Se on yritys yhdistää luonnonfilosofian järjestelmään mystikon jumalakäsitys.

Böhmen teokset levisivät nopeasti. Kolmikymmen- vuotisen sodan (1618–1648) murjomassa Euroopassa, jossa taisteluita käytiin erityisesti Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan alueilla, oli suuri tilaus poliittisista ja uskonnollisista klikeistä riippumattomien maallikoiden tuottamille maailmanselityksille. Böhme oli suutari ja kauppias edustaen siis laajaa kauppaporvaristoa ja käsityöläisten ammattikuntaa. Suutarit olivat jo keskiajalla pitkälle kirjallistunut ja identiteetiltään vahva ryhmä omine koulutusjärjestelmineen. He olivat tyypillisesti yhteisöjensä tietotoimistoja, omaehtoisia opettajia ja esivallan arvostelijoita.⁹ Saksankielisessä kulttuurissa tunnettiin jo entuudestaan merkittäviä suutarikirjoittajia (muun

muassa Hans Sachs), ja myös Böhmen tuotanto on liitetty urbaanin kansankirjallisuuden uuteen aaltoon. Se levisi virallisten instituutioiden – yliopistot, kirkko, kaunokirjallisuus – välitiloissa edustaen maallistuvaa ja monimuotoistuvaa kulttuuria.¹⁰

Maallikkomystiikkana Böhmen ajattelu jatkoi perinteitä, jotka protestanttinen reformaatio oli 1500-luvulla pakottanut sivuun ja kirjallisuutena maan alle. Böhmen teoksissa on paljon vaikutteita niin kutsutun radikaalin reformaation aatevirtauksista, jotka arvostelivat ”voittajia” eli Lutherin, Calvinin ja Zwinglin seuraajia. Näiden kritisoitiin tuottaneen yhä uusia puolueita, jotka uskonnon nimissä soivat itselleen oikeuksia edistää poliittisia ja taloudellisia etujaan. Virallinen reformaatio koettiin karkeaksi puhdistukseksi, joka oli jäänyt tavoitteissaan puolitiehen.¹¹ Reformiliikkeissä myös vaadittiin uusien heliosentristen tieteiden ja löydösten rinnalle etiikan ja henkisyysuudistusta. Kuitenkin 1600-luvun alun hajaannus teki mahdottomaksi yhtenäisen heliosentrisen maailmanselityksen. Kilpailevat yritykset olivat usein ristiriidassa sekä keskenään että valtioiden virallistamien uskontojen kanssa.¹²

Oman ehdotuksensa maailmakuvien murrokseen toi Böhmen synkretistinen ja aurinkokeskeinen – vieläpä pasifistinen – luonnonfilosofia. Jo 1650-luvulle tultaessa lähes kaikki Böhmen teokset oli käännetty englanniksi, osin myös latinaksi. Englannissa Böhmen teosten varhaisiin lukijoihin ja kääntäjiin lukeutui joukko filosofeja, joita on jälkepäin alettu kutsua Cambridgen platonisteiksi. Monimuotoisissa moraali- ja uskonnonfilosofian piireissä, joihin kuuluivat erityisesti veljekset Charles ja Durand Hotham, Ralph Cudworth, Henry More ja Anne Conway, sekä kritisoitiin että kannatettiin Böhmen ajatuksia.¹³ Käännökset vakiinnuttivat Böhmen maineen Englannissa, ja kirjava vastaanotto vaihteli näkemyksistä Böhmeistä pyhimyksenä tai paholaisena aina ehdotuksiin sisällyttää Böhmen tuotanto yliopistojen *curriculumiin*.¹⁴

Philosophia ja Ungrund

Jo Cambridgen oppineet tiedostivat kuilun, joka avautui Böhmen saksan- ja englanninkielisen tuotannon väliin. Näin siitäkkin huolimatta, että jo Böhmen elinaikana hänen teoksiinsa laadittiin selityksosa, *clavis*. Tällaisia ”avaimia”, jotka selittävät keskeisiä sanoja ja käsitteitä, liitettiin sittemmin myös Böhmen teosten myöhempiin editioihin. Niillä oli monenlaisia tehtäviä, kuten olen toisaalla esittänyt.¹⁵ Ne toimivat käytännöllisinä sanakirjoina mutta myös korostivat kielen tiivyyden ja hämäryyden heuristisia merkityksiä. Lukijan ajateltiin pääsevän etenemään Böhmen teosten lukoista ja porteista – kuvastoa, jota Böhme käytti myös kerronnallisena keinona ja lukujen ryhmittelyn periaatteena.

Böhme ei pitänyt omana kielenään äidinkieltään saksaa vaan uskoi käyttämänsä erityisen sanaston lähestyvän luonnon kieltä, *Natursprache*. Böhmen mukaan luomiskertomuksen ikuinen sana ilmenee kaikessa: luonnon kielessä ja kaikkien olioiden signatuurien koodeissa. Van-

hemmasta perinteestä kuten Paracelsukselta periytynyt ajatus *signatuureista* tarkoitti Böhmeillä olioiden sisäistä olemusta, joka vaikuttaa jo niiden ulkoisessa muodossa. Böhme ulotti tämän teorian jopa yksittäisten sanojen äänneiden ja tavujen merkitysyhteyksiin ja assosiaatioihin.¹⁶ Kieli etualaistuu pakottaen lukijan tarkkailemaan sanojen merkitysten ohella niiden äänteellisiä eroja ja yhtäläisyyksiä, myös omaa lukemistaan.

Erityisesti kaksi muuta kielellistä piirrettä tekevät Böhmen proosasta tiivistä. Ensinnäkin Böhme antoi jo olemassa oleville sanoille uusia merkityksiä. Tähän ryhmään lukeutuu sana *Philosophia*, josta Böhme käytti esikoisteoksestaan lähtien latinankielistä muotoa. Tämä oli yksi Böhmen strategioista kaapata sanoja niiden yleisistä käyttöyhteyksistä oman ajattelunsa käyttöön. Yleisissä aikalaismerkityksissään *philosophia* tarkoitti luonnon tarkastelua, myös alkemiaa. Böhmen mukaan *Philosophus und Natur kündiger*, filosofi ja luonnon tuntija, voi päätyä ymmärrykseen myös pyhästä kolminaisuudesta, jos pyhä henki valaisee ymmärrystä.¹⁷ Runsaasta alkemistisestä terminologiastaan huolimatta Böhme kuitenkin varoittaa ketään luulemasta häntä alkemistiksi siinä merkityksessä kuin oppia hänen mukaansa käyttivät sokeat ja pöyhkeät nekromantiset silmäkääntäjät.¹⁸ Böhmen käytössä alkemian terminologia ei viittaa varhaisen kokeellisen kemian merkityksiin vaan metafysiikan elementteihin ja tapahtumiin. Esimerkiksi teoksessa *Drey Principien* esitetään tulkinta luomiskertomuksesta, jossa ihmistä ei tehdä maan tomusta vaan paljon hienommista aineksista kuten eetteri. Eevan raaka-aineena ei ole Aadamin kylkiluu, vaan tinktuuri eli ensimmäisen ja eriytmättömän androgyyni-Aadamin jonkinlainen kosmologinen ydin-aine. Böhmen tuotannossa tinktuuri, jo Paracelsuksen alkemistisen luonnonfilosofian termi, yhdistyi myös mystiikkaan. Ihminen ei tarvitse viisasten kiveä metallisena tinktuurina kullan tekoon, vaan valistuaakseen ja valaistuaakseen henkisesti ja nähdäkseen asioiden ytimeen.¹⁹ Sanan *Philosophia* merkitykset tulivat siis lähelle sekä alkemian että teologian käsitteitä, yhteytenä tietämisen ja tiedon ytimeen sekä näkökulmina luonnon perustaan, rakenteeseen ja toimintaan.

Erikielisten sanojen käytön ohella toinen piirre, joka tekee Böhmen ilmaisusta tiivistä, ovat hänen luomansa uudissanat. Esimerkiksi *Ungrund* on keskeinen osa Böhmen tahtofilosofiaa ja vapauden käsitettä. *Ungrund* on yksi niistä monista nimityksistä, joita noin vuoden 1620 jälkeisessä tuotannossaan Böhme alkaa käyttää sanoin kuvaamattomasta ajattomasta tahdosta.²⁰ Maailma on tahdon muodostama. Toisin kuin monissa keskiajan ja renessanssin teorioissa, Böhmeillä tahto siis edeltää olemassaoloa. Pohjaton *Ungrund* on liikkumaton, jakautumaton ja rajattomasti vapaa. Tietynlaisen vetovoiman tai heijastusefektin kautta *Ungrundissa* viriää itsetietoisuus, mistä seuraa olevaisen tuleminen, eriytyminen ja yksilöityminen. Koska myös ihminen on lähtöisin samasta lähteestä, hän on osallinen sen vapaudesta ja siis vapaa valitsemaan esimerkiksi hyvän ja pahan välillä.²¹ Epäortodoksisen luomiskertomuksensa ohella tämä vapauden

”Jo Paracelsus oli puolustanut kansankielellä kirjoittamisen tärkeyttä sekä maallikkojen mahdollisuuksia vaikuttaa omaan henkiseen kehitykseensä.”

käsite vei Böhmen jo varhain törmäyskurssille ajan valtakirkkojen dogmien kanssa.

Minun filosofiani

Metafyysisiin ideoihin ja filosofiakäsitteeseen liittyi jo Böhmen varhaistuotannosta lähtien erontekoja, jotka koskivat myös yhteiskunnallisia kysymyksiä ja 1600-luvun alun polemiikkoja. Böhme esimerkiksi kirjoittaa ”heidän filosofiaastaan” ja ”minun filosofiaistani”. Minun tai minän filosofia yhdistyy taas keskeiseen ajatukseen luonnon tarkastelusta. ”Luonnon kokonaisuudesta sisäisine syntyineen olen opiskellut ja oppinut filosofiaani [*meine Philosophie*]”.²² Minällä voi olla tästä luonnosta kokemusta ja havaintoja; luonto on samanaikaisesti kokemuksen objekti ja subjekti.²³ Esitystapana yksikön ensimmäisen persoonan käyttö mystiikan proosassa oli vakiintunut jo keskiajalla epistemologisiin ja transsendentaalifilosofisiin tehtäviin.²⁴ Böhmeillä asiaan liittyi minuuden ohella muitakin määreitä. Luonnon oppilaana Böhme on ”yksinkertaisten filosofi”, *ein Philosophus der einfeltigen*.²⁵ Raamatullisten merkitysten ohella²⁶ yksinkertaisten filosofia oli kristillisen platonismin ja mystiikan ”oppinutta tietämättömyyttä” (Nicolaus Cusanus). Se oli myös kirjoittajakuvaa, joka itsetietoisesti poikkasi perinteisestä oppineisuudesta. Böhme koki karvaasti sekä sensuurin ja useita vuosia kestäneen kirjoituskiellon, että julkisen parjauksen. Siinä luterilainen papisto nosti pilkan aiheeksi myös Böhmen ammatin: hän oli ”Suutari Antikristus”, joka ei pysynyt lestissään. Yksinkertaisten filosofia tuli siten myös vastarinnan retoriikkaa ja toisinajattelun ilmaisu. Jo Paracelsus oli puolustanut kansankielellä kirjoittamisen tärkeyttä sekä maallikkojen mahdollisuuksia vaikuttaa omaan henkiseen kehitykseensä. Tämä koski myös yhteiskunnallisesti tulenarkaa ajatusta maallikkojen oikeudesta opettaa

uskonnollisissakin kysymyksissä, ilman kirkon väliintuloa.²⁷

Suhde maallisiin instituutioihin heijastuu Böhmen viittauksissa ”heidän filosofiaansa”. Se oli filosofian traditio annettuna, jonka edustajia Böhme ei juuri nimeä muutoin kuin vertauskuvallisesti ja metaforin.²⁸ Satiirimainen hahmo *Meister Klügling* – ”Mestari Neropatti” – on niin korkeasti oppinut, että hän ei osaa käyttää omaa äidinkieltään. Hän ymmärtää sanojen kuoren, mutta ei niiden orgaanista yhteyttä luonnon kirjaan ja maailman-kaikkeuteen.²⁹ Puolestaan Meister Hans on jonkinlainen kuviteltu vasta-argumentoija. Böhmen narratiiveissa Hansilla on suutarimystikon juuri esittämästä asiasta joko toisenlainen ”filosofia” tai sitten ei mitään sanottavaa.³⁰ Kuitenkin heidän ja minän filosofiat voivat parhaimmillaan yhdistyä; Böhme viittaa niihin yhtenä puuna, joka kantaa samaa hedelmää.³¹

Jo Böhmen terminologia tietenkin paljastaa tärkeitä edeltäjiä. Myös termin *Philosophia* määrittelyssä sellainen oli muun muassa Paracelsus, jolle filosofia oli kaikkien muiden tiedonalojen kulmakivi, samalla myös lääketieteen perusta.³²

Böhme Uppsalassa

Suutarimystikon kritiikki koulufilosofiaa ja virkateologiaa kohtaan ei vähentänyt hänen suosiotaan oppineiston piireissä. Päinvastoin, Böhmen teoksista tuli käsikassara myös aikakauden debateissa aristoteelisen skolastiikan tradition ja (uus)platonismin kannattajien välillä. Olivatko järki ja uskonto – filosofia ja teologia – keskenään ristiriidassa vai sopusoinnussa (esimerkiksi Cambridgen platonistit)? Kiistat ja koulukuntaisuudet koskettivat myös Ruotsia ja Uppsalan yliopistoa.

Vuonna 1640 yliopiston kansleri, Ruotsin kuningaskunnan valtaneuvos Johan Skytte (1577–1645, ennen

vuotta 1604 Schroderus) piti Uppsalan akateemiselle yleisölle puheen, jossa hän korosti koulutuksen ja käytännönläheisen opetuksen merkitystä niin yhteiskunnan kuin yksilön hyvinvoinnissa.³³ Skytte oli kuningas Gustav II Adolfin luottohenkilö, joka oli jo 1600-luvun alkuvuosina vastannut tulevan hallitsijan opetuksesta. Opetusfilosofia oli muotoutunut Saksan ramistisissa korkeakouluissa, joissa seurattiin ranskalaisen Petrus Ramuksen (1515–1572) menetelmiä. Ne korostivat Skytten puheessaankin tähdentämiä taitoja sekä ”luonnollista” päätelyä erotuksena sääntöjen mekaanisesta opettelusta tai antiikin auktoriteetteihin nojaavasta opintiestä. Ramus piti yhtenä filosofoinnin esikuvana Sokratesta, ja myöhemmät ramistit usein viittasivatkin kannattamaansa koulutusmenetelmään ”sokraattisena”. Jo 1620-luvulla Skytte oli toteuttanut kuninkaan ajaman koulutus uudistuksen ja sisällyttänyt Uppsalan yliopiston konstituutioon vaatimuksen ramistisen menetelmän suosimisesta. Suurvallaksi laajeneva kuningaskunta tarvitsi nopeasti virkamiehiä ja työvoimaa eri aloille. Ramismin koulutusihanne kytkeytyi sopivasti valtiolliseen ja isänmaalliseen ideologiaan – myös sellaiseen filosofoinnin vapauteen, joka hyljitsi dogmaattisten teologiiden ja uskonnon asemaa koulutuksessa, ei kumartaisi tieteen klassisia auktoriteetteja mutta ei kuitenkaan kyseenalaistaisi kruunun poliittisia päämääriä.³⁴

Vuoden 1640 puheessaan Skytte ylisti opintoja avaimena nykyajan kansalaistaitoihin ja poliittisen elämän tehtäviin. Tämä sivistysihanne on kanslerin sanoin ”moderni”: siis sokraattinen ja platonistinen, toisin sanoen jotakin muuta kuin kilpailevat aristoteeliset suuntaukset kuten skotistit, tomistit, sorbonnistit tai pseudo-aristoteelikot, jotka tuskin itsekään ymmärtävät omia käytännölle vieraita spekulatioitaan. Sellainen Skytten mukaan vieraannuttaa opiskelijatkin käytännön elämän vaatimuksista ja jopa Lutherin opetusten oikeasta merkityksestä. Puheensa pontimeksi Skytte siteeraa kiertoilmaisuin ”kultaista kirjaa”, *aureus liber*, käytännössä teosta *Psychologia vera*, joka oli vuonna 1632 ilmestynyt Amsterdamissa anonyymisti tekijännimellä I. B. T. – siis Iacobus Böhme Teutonicus. Kultainen kirja oli latinankielinen käännös Böhmen sieluopillisesta eli psykologisesta teoksesta *Vierzig Fragen von der Seelen Urstand* (1620, Neljäkymmentä kysymystä sielusta). Kääntäjä ja toimittaja oli saksalainen juristi, filosofi ja diplomaatti Johannes (Johann) Angelius Werdenhagen (1581–1652, vuoden 1637 jälkeen von Werdenhagen). Skytten yliopistopuheen mukaan Werdenhagen oli ”mitä tuotteliain mies kaikissa kirjallisuudenlajeissa” ja tosiaan vuolaasti tämä oli myös Böhme-julkaisuunsa liittynyt omia tuotoksiaan: esipuheen, johdannon, monenlaisia jälkisanoja filosofisine pohdintoineen, runoutta. Tarkempi tekstikohta, johon Skytte puheessaan viittasi, ei juuri näissä toimittajan osuuksissa ja niissä mainittiin Ruotsi: ”moderni” hallitsija Gustav II Adolf karkotti skolastisen metafysiikan ja avasi Uppsalan yliopiston portit ”Trismegistuksen & Teofrastuksen todelle filosofialle”. Niinpä kultaista kirjaa lukemalla, jatkaa kansleri puheessaan, akateeminen nuoriso voi vapautua

metafysiikan kiemuroista ja koko yliopisto ”tuosta vitauksesta”.³⁵

Tutkimuksessa on jo varhain sijoitettu Skytten viittaukset ilmaiseksi Ruotsin ja Uppsalan yliopiston paracelsiaaniseen ja hermeettiseen perinteeseen.³⁶ Trismegistuksen eli muinaisen egyptiläisen Hermes Trismegistoksen, puolimytoлогisen hahmon, uskottiin renessanssin hermeettisissä traditioissa yhdistäneen antiikin pakanallisen, vanhan testamentin ja platonistisen viisauden. Puolestaan Teofrastus oli tietenkin Paracelsus, jonka laajalti levinneisiin ajatuksiin suhtauduttiin Ruotsissakin suopeasti Gustav II Adolfin lähipiireissä. Skytten suojeluksessa esimerkiksi paracelsiaanilla lääketieteilijöillä oli väylä virkoihin suurvalaksi juuri laajenneen Ruotsin uusissa opinahjoissa, kuten vuonna 1632 perustetussa *Academia Gustavianassa* (nyk. Tarton yliopisto, Eesti).

Politiikan böhmetyminen

Vähemmälle huomiolle tai huomiotta on jäänyt Skytten suhde kääntäjä ja toimittaja Werdenhageniin Itämeren alueen diplomatiassa ja politiikan teoriassa. Skytte oli Ruotsin Baltian ja Karjalan kenraalikuvernööri vuosina 1629–1634. Werdenhagen puolestaan toimi Pohjois-Saksan hansakaupunkien (Magdeburg, Lyypekki) diplomaattina, juridisena neuvonantajana ja Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan tehtävissä. 1610-luvun lopulla Werdenhagen oli joutunut jättämään Saksassa Helmstedtin yliopiston etiikan professuurin opillisten kiistojen vuoksi. Hansaliiton heikennyttyä suurten hansakaupunkien asema oli 1600-luvun alussa osin epäselvä. Ne kuitenkin toimivat esimerkiksi välittäjinä vaikeissa rauhanneuvotteluissa – Werdenhagen vuonna 1636 myös Ruotsin edustajien kanssa.³⁷

”Kultainen kirja” oli osa Werdenhagenin 1630-luvun taitteen julkaisuja, joissa hän hahmotteli erityislaatuista valtio-oppia *politica generalis*. Sen eettinen perusta oli Jacob Böhmen luonnonfilosofia. Aristoteelisen rationalismin muodot olivat Werdenhagenin mukaan este universaalille uudistukselle, joka edistäisi oikeusjärjestystä, koulutusta ja yksilön henkistä kasvua. Sen sijaan uusi yleinen politiikka olisi perusta ihannemonarkialle, jonka henkisessä rakenteessa Böhmen ajatukset vapaudesta nivoutuivat Werdenhagenin ideoihin kansalaisuudesta ja poliittisesta vapaudesta, *libertas civilis sive Politica*. Böhmen ideoihin sulautui myös Petrus Ramuksen vaikutus.³⁸

Poliittisen teorian historiassa Martin van Gelderen on sijoittanut Werdenhagenin ajattelun Johannes Althusiuksen vaikutuspiiriin. Saksalainen juristi, poliittinen filosofi ja ramistisen Herbornin Akatemian professori korosti paikallisten autonomioiden tärkeyttä hallinnossa ja kansalaisten oikeudesta vastustaa tyrannimaista vallankäyttöä (*monarkomachia*). Kirjoittajat kuten Werdenhagen ja saksalaisteologi Johann Valentin Andreae vastustivat absolutististen hallitsijoiden nousua ja van Gelderenin mukaan ”radikalisoivat” Althusiuksen ideoita. Esimerkiksi Andreae kuvasi kristillisten yhteisöjen utopppisen liittovaltion tai kansanyhteisön teoksessaan *Reipublicae*

Christianopolitanae descriptio (1619, Christianopoliksen valtion kuvaus). Werdenhagenin ja Andreaen purevimmat kriitikot olivat erityisesti humanistifilosofoja ja aristoteelikoja, jotka vastustivat juridiikan, etiikan ja teologian sekoittamista *politicaan*.³⁹

Andreaen hengellisten valtioiden sijaan Werdenhagen kehitteli paikallisten hallintojen ideoitaan Pohjois-Euroopan hansakaupunkien näkökulmasta, erityisesti mitattavassa historiassaan *De rebus publicis Hanseaticis* (1631, Hansavaltioista). Teosta luettiin laajalti Pohjoismaissa, ja sen runsaissa poliittisissa anekdooteissa mainitaan myös Johan Skytte. Siten myös Werdenhagenin ”kultainen kirja” liittyi Werdenhagenin synteettiseen ajatteluun, jota varhaisen uuden ajan aatehistorioitsija Jost Eickmeyer on kuvannut ”politisoiduksi Böhmeiksi”. Werdenhagenin politiikan teorian ja etiikan pyrkimys ei ollut vähäisempi kuin yhdistää platonismi ja kristinusko. Tässä esikuvana oli muun muassa renessanssifilosofi Marsilio Ficino, joka käänsi latinaksi Platonia ja helleenisiä hermeettisiä teoksia.⁴⁰

Protestanttiset utopiat luonnollisesti kytkeytyivät myös päivänpolitiikkaan. *Psychologia vera* ilmestyi vuonna 1632, ja saman vuoden marraskuussa Gustav II Adolf kaatui Lützenin taistelussa. Pelot ja odotukset, joita oli liitetty Pohjolan Leijonan laajentumispyrkimyksiin ja protestanttisen suurvallan hallintoon, raukesivat hetkeksi. Werdenhagenin kuningasviittauksen tavoitteena saattoi olla ajalle tyypillinen kumarrus merkkihenkilön suuntaan ja omien mesenaattisuhteiden pohjustus Ruotsin suuntaan. Jos Werdenhagen oli ennakoanut Gustav II Adolfia sodan lopullisena voittajana ja uuden, uskonnollisesti epädogmaattisen protestanttisen liittovaltion valistuneena johtajana, sellaiset idealismit luhistuivat uuden ajan koittoon. Gustavin kuoltua Ruotsin kuningaskunta alkoi luisua kohti niin sanottua oikeaoppisuuden aikaa, jolloin dogmaattinen luterilaisuus vaikutti rajoittavasti kaikkeen aatteelliseen, yhteiskunnalliseen ja tieteelliseen elämään.

Lopuksi: Böhme Turussa

On vaikea lukijana lähestyä ajattelua, jossa tiiviiseen ja runsaaseen kieleen yhdistyvät spekulatiivinen makro- ja mikrokosmoksen kuvaus, poleeminenkin yhteiskunnallinen kannanotto ja mystiikan jumalasuhde, joka usein helposti liitetään henkilökohtaisen alueelle. Nämä eri puolet voi lopuksi palauttaa Turkuun.

1600-luvun jälkipuolen yhteiskunnallinen kontrolli ja sensuuri luonnollisesti synnyttivät valtavan reformiliikkeiden ja radikalismien aallon. Kuten filosofianhistorioitsija Martin Mulsow on todennut, tuolloin saksalaisperäinen radikalismi asettui usein ”harmaalle alueelle” renessanssin (al)kemistis-hermeettisten traditioiden ja niin kutsutun radikaalipietismin lomaan.⁴¹ Tällä alueella liikkui jo omana aikanaan kansainvälisesti tunnettuja suomalaisia toisinaajattelijoita ja Böhmen teosten lukijoita. Yksi heistä oli Petter Schäfer (Peter Hindrichson Schaefer, 1663–1729), turkulainen maisteri, joka opiskeli lyhyen aikaa Uppsalassa ja valmistui Turun Akatemiasta.

Toisinaajattelunsa seurauksena hän vietti vuosikymmeniä maanpaossa ja vankiloissa.

Vankilapäiväkirjassaan, joka on lajissaan ensimmäinen suomenkielinen, Schäfer muun muassa kuvaa luvun tarkkuudella, miten hän elo-syyskuussa 1712 aamujen valjettessa Turun linnassa luki Jacob Böhmen teosta *Drey Principien*. Schäferin tekemisistä avautui aivan uusia lukuja Böhmen teosten uskonnolliseen vastaanottoon 1700-luvun Suomessa. Sitä on tutkittu paljon,⁴² ja Suomen kansallisbiografia esittelee Schäferin uskonnollisena hahmona: hän kuului kirkon radikaaliin uudistamiseen tähdänneeseen liikehdintään, luki hengellistä kirjallisuutta ja aloitti pietismin Suomessa. Turun yliopistossa Schäferin opettaja oli Matthias Svederus, ”joka sympatisoi salaa pietismii”.⁴³ Mitä muuta Schäfer teki?

Lopetan kehämäisesti Cecilia Muratorin väitteeseen siitä, että tutkimuksen uskonnollinen ja esoteerinen painotus on sivuuttanut filosofisia aikalaistyhteyksiä. ”Politisoidun Böhmen” näkökulmasta voi ainakin spekuloida myös muilla käsitteellisillä jatkumoilla tai katkoksilla. Petter Schäferin kohdalla on mielenkiintoista, että hänen opettajansa Svederus oli Turun Akatemian lainopin professori. On syvää kohtalon ironiaa, että Schäferin valtiofilosofisen opinnäytteen aihe vuonna 1688 oli kansalaisten vapauden käsite, *Libertas civium, quatenus ex recta civitatis administratione resultat* (Kansalaisten vapaus, sikäli kuin se johtuu valtion oikeasta hallinnosta).⁴⁴ Teksti on opinnäyttemäinen kokoelma eri lähteiden ja *auctoreiden* näkemystä. Olipa se Schäferin itsensä tai ajan tavan mukaan hänen opettajansa tai respondenttinsa laatima, teksti osoittaa ketä oli 1680-luvulla sopivaa käyttää lähteinä. Tutkielman eniten viitattu nimi on juristi ja poliittinen filosofi Samuel Pufendorf, joka oli Ruotsissakin ajankohdainen nimi toimittuaan professorina Kaarle XI:n vuonna 1666 perustamassa Lundin yliopistossa, kuninkaan poliittisena neuvonantajana ja hovihistorioitsijana. Pufendorfin kiistelyjä ja ylistettyjä käsityksiä luonnonoikeudesta, jotka haastoivat vallitsevia luterilaisen ortodoksian käsityksiä niin Saksassa kuin Ruotsissa, opetettiin 1600-luvun lopulla Lundin ohella Uppsalassa ja pian myös Turun Akatemiassa.⁴⁵

Oliko näillä lukemistoilla etäisiäkään aatteellisia yhteyksiä 1600-luvun aiempaan ramistis-platonistis-böhmeläiseen valtiofilosofiaan ja politiikan teoriaan? Ja Schäferin myöhempiä vaiheita ajatellen: liittyivätkö Schäferin varhaisen opinnäytteen luetteloimat akateemiset vapauskäsitykset enää mitenkään siihen, mitä Schäfer yli kaksikymmentä vuotta myöhemmin tutkiskeli Turun linnassa Böhmen teoksessa *Drey Principien*?⁴⁶ Teoksen alkuluvuissa kuvattu luonnon kieli, ”Syvyyden portti” ja sisäinen vapaus saavat vankilakontekstissa merkityksiä, jotka olivat sekä täysin irrallaan että tiiviisti sidoksissa siihen, mitä oli yhteiskunta Turun linnan muurien ulkopuolella.

Kiitän konferenssin Esoteria ja filosofia Suomessa (12.–13.10.2023) osallistujia hyödyllisistä kommentista aiempaan versioon tästä artikkelista.

Viitteet

- 1 Muratori 2023; myös Muratori 2017, 36. Muratorin Hegel-monografia ilmestyi vuonna 2016.
- 2 Eickmeyer 2018.
- 3 Böhmen kahdesta ensimmäisestä teoksesta *Aurora* (1612, *Morgen Rote im auffgang*) ja *Beschreibung der Drey Principien Göttliches Wesens* (1619, Jumalallisen olemuksen kolme periaatetta; jatkossa *Drey Principien*) on kriittiset laitokset (Böhme 2013 ja 2019). Muilta osin seuraan Böhme-tutkimuksessa vakiintunutta käytäntöä viitatta vuoden 1730 laitokseen Böhmen kootuista teoksista.
- 4 *Tieteen termipankki 6.10.2023: Filosofia:luonnonfilosofia*. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Filosofia:luonnonfilosofia>.
- 5 Hakusana Mysticism, *Encyclopedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, osa XIX, Cambridge University Press, Cambridge 1911.
- 6 Muratori & Meliadori 2021, 265. Ks. myös Bornkamm 1975; Suutala 1990. Lyhyt viittaus Böhmeen klassisen saksalaisen filosofian kontekstissa: Jauhiainen 2018.
- 7 Esim. Hannak 2013, 275; Penman 2014.
- 8 Leigh Penmanin ja Andrew Weeksin johdanto teoksessa Böhme 2019, 1.
- 9 Hobsbawm & Scott 1980.
- 10 Burke 1994, 38–39.
- 11 Esim. Biagioni 2017. Alan klassikko-teos on Williams (1962, laajennettu editio 1992), jossa radikaalin reformaation ryhmittymät jaetaan kolmeen pääryhmään: anabaptistit, spiritualistit ja evankeliset rationalistit (kuten socinolaiset). Böhme mainitaan lyhyesti saksalaisen spiritualismin jatkajana, Valentine Weigelin ja Caspar Schwenckfeldin jalanjäljissä (Williams 1962, 813). Jaottelun ongelmista ks. Biagioni 2017, 8–10. Böhmeistä keskiajan ja renessanssin saksankielisen mystiikan perinteessä ks. Bornkamm 1975; Weeks 1993. Böhmen luonnonfilosofian yhteyksistä kristilliseen Kabbalaan Schmidt-Biggemann 2013, 187–234.
- 12 Omodeo 2014, 64, 365–372, 384.
- 13 Hutton 1990; Muratori 2017; Muratori 2023. Böhmen teosten vaikutuksesta Englannissa jo ennen Cambridgen platonisteja ks. Hessayon 2020. Charles Hothamin esittelyn *Ad philosophicam teutonicam manuductio* (1648) käänsi englanniksi muutama vuosi myöhemmin Durand Hotham (*An introduction to the Teutonic Philosophy*). Hothamin veljekset osoittivat ihailunsa Görlitzin suutarille toisin kuin Henry More, joka ei jakanut aikalaistensa Böhme-huuma. Esimerkiksi kääntämisen vaikeuden More liitti alkutekstien epä johdonmukaisuuteen ja virheellisytyteen. Hänkään ei kuitenkaan voinut ohittaa Böhmeä, jonka *Clavis*-teosta hän kirjoitti uusiksi teoksessaan *Philosophiae Teutonicae Censura* (1679), oman uusplatonistisen kantansa mukaiseksi.
- 14 Hutton 1990, 157–158.
- 15 *Clavis*-sanastoista eli ”tulkkipapereista” 1800-luvun alun Böhme-suomennoksissa ks. Mehtonen 2016, 166, 174–176. Selventävä nykysanasto on Weeksien johdanto teokseen Böhme 2013, erityisesti 13–44.
- 16 Äänestä, soinnista ja tavujen merkityksistä esim. Böhme, *Aurora* 10:1 (Böhme 2013, 284–285); Böhme, *Drey Principien* 1:7 (Böhme 2019, 72–73). Perustutkimus aiheesta on Bonheim 1992. Böhmen kielikäsitteiden ja kristillisen Kabbalan yhteyksistä Schmidt-Biggemann 2013, 195–196. Luonnon kielestä myös Mansikka 2019.
- 17 *Aurora* 2:11 (Böhme 2013, 130–131); myös Muratori 2017, 37–38.
- 18 *Aurora* 16:46–47, vrt. 22:105 (Böhme 2013, 484–485, 674–675).
- 19 Esim. *Von der Menschwerdung Jesu Christi* I 4:9–10
- 20 Muratori 2023, 10.
- 21 Perimmäisen tahdon ja vapauden käsitteistä esim. Böhmen *Sex puncta theosophica* 1:34–74, luku: ”Vom ersten Principio in sich selber, was es in sich selber (einig) sey” (Böhme 1730, 10–16). Böhmen vapauskäsitteestä Martin 2017; Rohls 2017. Ajan vapauskäsitteistä teologian kontekstissa esim. Hasker 2011.
- 22 *Aurora* 22:11 (Böhme 2013, 648–649). vrt. Muratori 2017, 42.
- 23 Westhagen & Karnitscher 2014, 598–601.
- 24 Mehtonen 2012.
- 25 Esim. *Aurora* 18:80 (Böhme 2013, 534–535).
- 26 Muratori (2017, 42) mainitsee myös ilmeisiä raamatullisia merkityksiä. Esim. Paavalin kirje kolossalaisille 2:8: ”Varokaa, ettei teitä houkutella ansaan filosofialla tai maailman alkuvoimia koskevalla taikauskolla, joka ei perustu Kristukseen vaan ihmisten vakiintuneisiin ajatustapoihin.” (UT2020, <https://www.raamattu.fi/uusi-testamentti-2020/kaannokset/uusi-testamentti-2020>, viitattu 10.10.2023)
- 27 Paracelsuksen vaikutuksesta Böhmen ja pietismin pioneerin Johann Arndtin ajatteluun, esim. Hannak 2013, 161–162.
- 28 Böhmen aikalaisvaikutteista ja verkostoista Penman 2014.
- 29 *Klügling* oli jo Martin Lutherin käyttämä figuuri. Ks. ”Klügling”, Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Digitaalisessa portaalissa DWDS. *Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute* (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften), <https://www.dwds.de/wb/dwb/klügling> (viitattu 10.10.2023).
- 30 Esim. *Drey Principien* 9:10, 11:2 (Böhme 2019, 212–213, 258–259).
- 31 *Aurora* 22:14 (Böhme 2013, 648 – 649).
- 32 Muratori 2017, 39–40.
- 33 Skytte 1731.
- 34 Skyttestä ks. Ingemarsdotter 2011, 17–18, 33, 62, 125–140, 226–227; myös Leinonen 1998, 26–27, 32–34.
- 35 Skytte 1731, 130–131; vrt. Werdenhagen 1632, 576–577, 579.
- 36 Esim. Nordström 1924, 75–76, 180–185; Nordström 1934, 28–29; Lindroth 1943, 74, 386–390.
- 37 Zimmermann 1896; Eickmeyer 2018. Euroopan yliopistoja ravistelleista ramismi-kiistoista seurasi menetelmien kielto monissa saksalaisyliopistoissa, myös Helmstedtissä vuonna 1597 niin kutsutun Daniel Hoffmann -kiistan yhteydessä (Voigt 1965, 16). Werdenhagen kuului vielä 1610-luvulla hoffmannilaisiin.
- 38 Voigt 1965, 15–17, 29–30, 49–60. Werdenhagenin opillisista yhteyksistä (mm. Leidenin yliopisto) ja vaikutuksesta aatehistoriassa Skinner 2002, 390–392.
- 39 Van Gelderen 2002, 208; myös Hessayon 2020, 3–4.
- 40 Eickmeyer 2018, 302–306.
- 41 Mulsow 2015, 5–6.
- 42 Böhmen rooleista saksalaislähtöisessä (radikaali)pietismissä ja niiden tutkimuksesta Breul 2021, 68–75, 506–512 *et passim*; suomalaisesta tutkimuksesta Mansikka 2016. Pietismää varhaisemmastakin vastaanoitosta Ruotsissa: Mehtonen 2023.
- 43 Laine, Esko M., Schäfer, Petter. *Kansallisbiografia*-verkkójulkaisu. SKS, Helsinki 1997– (<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk-skg-002416>, viitattu 3.10.2023)
- 44 Schäfer 1688. Schäferin akateemisesta toiminnasta ks. Piispan johdanto teoksessa Schäfer 2000, 5.
- 45 Haara 2014.
- 46 Ks. Schäferin (2000, 158–201) päiväkirjamerkinnot välillä 12.8.–1.10.1612. Tänä aikana hän lukee noin kymmenen ensimmäistä lukua Böhmen teoksesta *Drey Principien*.

Kirjallisuus

- Biagioni, Mario, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe. A Lasting Heritage*. Brill, Leiden/Boston 2017.
- Bonheim, Günther, *Zeichendeutung und Natursprache. Ein Versuch über Jacob Böhme*. Königshausen und Neumann, Würzburg 1992.
- Bornkamm, Heinrich, *Renaissancemystik, Luther und Böhme*. Teoksessa *Luther – Gestalt und Wirkungen. Gesammelte Aufsätze*. Gütersloh, Verlagshaus Gerd Mohn 1975, 275–308.
- Breul, Wolfgang (toim.), *Pietismus Handbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen 2021.
- Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe*. Revised reprint (1978). Scolar Press, Aldershot 1994.
- Böhme, Jacob, *Sex puncta theosophica, oder Von sechs Theosophischen Puncten hohe und tiefe Gründung*. [S.l.] 1730.

- Böhme (Boehme), Jacob, *Aurora (Morgen Röte im aufgang, 1612) and Fundamental Report (Gründlicher Bericht, Mysterium Pansophicum, 1620)*. Käänt. Andrew Weeks & Günther Bonheim. Brill, Leiden/Boston 2013.
- Böhme (Boehme), Jacob, *DE TRIBUS PRINCIPIIIS, Oder Beschreibung Der Drey Principien Göttliches Wesens: Of the Three Principles of Divine Being, 1619*. Käänt. Andrew Weeks & Leigh Penman. Brill, Leiden/Boston 2019.
- Eickmeyer, Jost 2018. Historiographie und "linker" Spiritualismus. Zur Verschränkung von Hanse-Geschichte, Politik und Böhmismus. Teoksessa *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*. Toim. Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger & Axel E. Walter. De Gruyter, Berlin/Boston, 291–311.
- Haara, Heikki 2014. Pufendorf, Samuel. *Ensyklopedia Logos*, filosofia.fi (viitattu 10.10.2023).
- Hannak, Kristine, *Geist=reiche Kritik. Hermetik, Mystik und das Werden der Aufklärung in spiritualistischer Literatur der Frühen Neuzeit*. De Gruyter, Berlin/Boston 2013.
- Hasker, William, Divine Knowledge and Human Freedom. Teoksessa *The Oxford Handbook of Free Will*. Toim. Robert Kane. Toimen painos. Oxford Handbooks 2011.
- Hessayon, Ariel, "Teutonicus". Knowledge of Boehme among English Speakers before the English Civil War. *Daphnis*, Vol. 48, 2020, 247–269.
- Hobsbawm, E. J. & Joan Wallach Scott, Political Shoemakers, *Past and Present*, Vol. 89, 1980, 86–114.
- Hutton, Sarah, Henry More and Jacob Boehme. Teoksessa *Henry More (1614–1687). Tercentenary Studies*. Toim. Sarah Hutton (with a biography and bibliography by Robert Crocker). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London 1990, 157–171.
- Ingemarsdotter, Jenny, *Ramism, Rhetoric and Reform. An Intellectual Biography of Johan Skytte (1577–1645)*. Uppsala Universitet, Uppsala 2011.
- Jauhiainen, Ilmari, Klassinen saksalainen filosofia (Saksalainen idealismi). *Ensyklopedia Logos*, filosofia.fi (viitattu 10.10.2023).
- Leinonen, Markku, *Johannes Gezelius Vanhempi luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana. Comeniuslainen tulkinta*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 1998.
- Lindroth, Sten, *Paracelsismen I Sverige till 1600-talets mitt*. Almqvist & Wiksell, Uppsala 1943.
- Mansikka, Tomas, Christian Theosophy in Finland. Teoksessa *Western Esotericism in Scandinavia*, toim. Henrik Bogdan & Olav Hammer. Brill, Leiden 2016, 119–126.
- Mansikka, Tomas, Luonto kaiken takana – essee saksalaisesta luonnonfilosofiasta. *Särö* 38–39, 2019, 96–100.
- Martin, Lucinda, Freiheit. Teoksessa *Alles in Allem. Die Gedankenwelt des mystischen Philosophen Jacob Böhme – Denken, Kontext, Wirkung*. Toim. Claudia Brink & Lucinda Martin. Sandstein Verlag, Dresden 2017, 50–67.
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm, *Geschichte der christlichen Kabbala*, osa 2: 1600–1660. Stuttgart, Bad Cannstatt, frommann-holzboog 2013.
- Schäfer, Petter, *Libertas civium, quatenus ex recta civitatis administratione resultat*. Praes. Simon Pauli Paulinus. Aboa 1688
- Schäfer, Petter, *Minä Pietar ja minä Anna. Päiväkirja vuosilta 1707–1714*. Toim. Matti Piispa. Otava, Helsinki 2000.
- Skinner, Quentin, *Visions of Politics*, vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Skytte, Johannes, Oratio, qua studiosam Upsaliensis Academiae pubem ad verum studiorum finem publice hortabatur. *Schwedische Bibliothek* 1. Rußworm, Stockholm 1731, 122–135.
- Suutala, Maria. *Tier und Mensch im Denken der deutschen Renaissance*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1990.
- Van Gelderen, Martin, Aristotelians, Monarchomachs and Republicans. Sovereignty and *respublica mixta* in Dutch and German Political Thought, 1580–1650. Teoksessa *Republicanism*, osa 1: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage*. Toim. Martin van Gelderen & Quentin Skinner. Cambridge University Press, Cambridge 2002, 195–217.
- Voigt, Alfred, *Über die Politica generalis des Johann Angelus v. Werdenhagen (Amsterdam 1632)*. Univ.-Bund, Erlangen 1965.
- Weeks, Andrew, *German Mysticism from Hildegard of Bingen to Ludwig Wittgenstein. A Literary and Intellectual History*. State University of New York Press, New York 1993.
- Werdnagen, *Angelus von, Psychologia vera J. B. T. XL quaestionibus explicata*. Johann Janssonius, Amsterdam 1632.
- Westhagen, Florian & Tünde Beatrix Karnitscher, Melancholy as the Condition of Knowledge in Jakob Böhme's *Aurora*. Teoksessa *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age*. Toim. Albrecht Classen. De Gruyter, Berlin 2014, 593–606.
- Williams, George Huntston, *The Radical Reformation*. The Westminster Press, Philadelphia 1962.
- Zimmermann, Paul, Werdnagen, Johann Angelius von. Teoksessa *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, 1896, 759–762. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100702236.html#adbcontent> (viitattu 10.10.2023).
- Philosophen Jacob Böhme – Denken, Kontext, Wirkung. Toim. Claudia Brink & Lucinda Martin. Sandstein Verlag, Dresden, 77–83.
- Mehtonen, Päivi, The Apophatic First-Person Speaker in Eckhart's Sermons. Teoksessa *Modes of Authorship in the Middle Ages*. Toim. Slavica Ranković. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies 2012, 79–96.
- Mehtonen, Päivi, Censuren och språkets gränser på 1700-talet. Böhme och de österbottniska mystikernas ordlista. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 91, 2016, 161–189.
- Mehtonen, Päivi 2023. Aspects of the Reception of Jacob Böhme's Works in Sweden and Finland. Teoksessa L. Martin & C. Muratori (toim.), *Jacob Böhme in Three Worlds. The Reception in Central-Eastern Europe, the Netherlands, and Britain*. De Gruyter, Berlin.
- Meliadò, Mario & Cecilia Muratori, Northern Renaissance Platonism. From Nicholas of Cusa to Jacob Böhme. Teoksessa *Christian Platonism. A History*. Toim. Alexander J. B. Hampton & John Peter Kenney. Cambridge University Press, Cambridge 2020, 246–279.
- Mulsow, Martin, *Enlightenment Underground. Radical Germany, 1680–1720*. Käänt. saksasta H. C. Erik Midelfort. University of Virginia Press, Charlottesville/London 2015. (Alkup. 2002.)
- Muratori, Cecilia, "The First German Philosopher". *The Mysticism of Jacob Böhme as Interpreted by Hegel*. Springer, Dordrecht 2016.
- Muratori, Cecilia, Böhme's Philosophia. Teoksessa *Grund und Ungrund. Der Kosmos des mystischen Philosophen Jacob Böhme*. Toim. Claudia Brink & Lucinda Martin. Den Staatlichen Kunstsammlungen Dresden, Dresden 2017, 36–49.
- Muratori, Cecilia, "A Philosopher at Random". Translating Jacob Böhme in Seventeenth-Century Cambridge. Teoksessa *Revisioning Cambridge Platonism*, toim. David Leech & Douglas Hedley, Springer, Dordrecht 2019, 47–64.
- Muratori, Cecilia, "We shall remove the Sun". Henry More's Neoplatonic adaptation of Jacob Böhme's philosophy. *British Journal for the History of Philosophy* (ahead-of-print) 2023. (DOI: 10.1080/09608788.2023.2220377)
- Nordström, Johan, *Georg Stiernhielm. Filosofiska fragment, med inledning och kommentar*. (Samlade skrifter 2:1). Bonniers, Stockholm 1924.
- Nordström, Johan, Lejonet från Norden. *Sam-laren. Ny följd* 15, 1934, 1–66.
- Omodeo, Pietro Daniel, *Copernicus in the Cultural Debates of the Renaissance. Reception, Legacy, Transformation*. Brill, Leiden/Boston 2014.
- Penman, Leigh T. I., Boehme's Intellectual Networks and the Heterodox Milieu of His Theosophy, 1600–1624. Teoksessa *An Introduction to Jacob Boehme. Four Centuries of Thought and Reception*. Toim. Ariel Hessayon & Sarah Apetrei. Routledge, New York 2014, 57–76.
- Rohls, Jan, Gnadenwahl und Freiheit. Teoksessa *Alles in Allem. Die Gedankenwelt des mystischen Philosophen Jacob Böhme – Denken, Kontext, Wirkung*. Toim. Claudia Brink & Lucinda Martin. Sandstein Verlag, Dresden 2017, 50–67.
- Schmidt-Biggemann, Wilhelm, *Geschichte der christlichen Kabbala*, osa 2: 1600–1660. Stuttgart, Bad Cannstatt, frommann-holzboog 2013.
- Schäfer, Petter, *Libertas civium, quatenus ex recta civitatis administratione resultat*. Praes. Simon Pauli Paulinus. Aboa 1688
- Schäfer, Petter, *Minä Pietar ja minä Anna. Päiväkirja vuosilta 1707–1714*. Toim. Matti Piispa. Otava, Helsinki 2000.
- Skinner, Quentin, *Visions of Politics*, vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Skytte, Johannes, Oratio, qua studiosam Upsaliensis Academiae pubem ad verum studiorum finem publice hortabatur. *Schwedische Bibliothek* 1. Rußworm, Stockholm 1731, 122–135.
- Suutala, Maria. *Tier und Mensch im Denken der deutschen Renaissance*. Suomen historiallinen seura, Helsinki 1990.
- Van Gelderen, Martin, Aristotelians, Monarchomachs and Republicans. Sovereignty and *respublica mixta* in Dutch and German Political Thought, 1580–1650. Teoksessa *Republicanism*, osa 1: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe. A Shared European Heritage*. Toim. Martin van Gelderen & Quentin Skinner. Cambridge University Press, Cambridge 2002, 195–217.
- Voigt, Alfred, *Über die Politica generalis des Johann Angelus v. Werdenhagen (Amsterdam 1632)*. Univ.-Bund, Erlangen 1965.
- Weeks, Andrew, *German Mysticism from Hildegard of Bingen to Ludwig Wittgenstein. A Literary and Intellectual History*. State University of New York Press, New York 1993.
- Werdnagen, *Angelus von, Psychologia vera J. B. T. XL quaestionibus explicata*. Johann Janssonius, Amsterdam 1632.
- Westhagen, Florian & Tünde Beatrix Karnitscher, Melancholy as the Condition of Knowledge in Jakob Böhme's *Aurora*. Teoksessa *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age*. Toim. Albrecht Classen. De Gruyter, Berlin 2014, 593–606.
- Williams, George Huntston, *The Radical Reformation*. The Westminster Press, Philadelphia 1962.
- Zimmermann, Paul, Werdnagen, Johann Angelius von. Teoksessa *Allgemeine Deutsche Biographie* 41, 1896, 759–762. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd100702236.html#adbcontent> (viitattu 10.10.2023).